

– актывізацыі фразеалагічных адзінак у звязным маўленні і стварэнні ўмоў для шырокага пераносу навыкаў выкарыстання фразеалагізмаў у маўленчую практыку [2].

Такім чынам, праца над фразеалагізмамі робіць звязнае маўленне вучняў пачатковых класаў змястоўным, насычаным, дакладным. Малодшыя школьнікі, тлумачачы шляхам лінгвістычных ці лагічных разважанняў сэнс таго ці іншага фразеалагізма, уключаюцца ў актыўную разумовую дзейнасць, задумваюцца над значэннем слоў і выразаў і tym самым павышаюць узровень мысліцельных здольнасцяў.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН, 2004. – 448 с.
2. Мокиенко, В. М. Загадки русской фразеологии / В. М. Мокиенко. – М. : Высш. шк., 1990. – 166 с.

Г.М. КАНЦАВАЯ, І.Д. КРАЦ

Брэст, УА «БрДУ імя А.С. Пушкіна»

ВЫКАРЫСТАННЕ ПРЫКАЗАК И ПРЫМАВАК ЯК ДЫДАКТЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛУ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў ПАЧАТКОВЫХ КЛАСАХ

Прыказкі і прымаўкі – калектыўная мастацкая творчасць народа, у якой захаваны пазнавальны вопыт народа, яго маральна-этычныя, сацыяльна-этычныя, мастацкія і выхаваўчыя ідэалы. У азначэнні прыказкі звернута ўвага на яе афарыстычнасць: «Прыказка – сціслае, рытмічна арганізаванае, устойлівае ў маўленні, вобразнае народнае выслоўе. Пры выкарыстанні ў значэнні пераносным – да свайго літаральнага сэнсу, заключае ў сабе афарыстычна сціслае выражэнне якой-небудзь грані народнага вопыту; прадмет выказвання разглядаецца ў свеце агульнапрынятай ісціны, выражанай прыказкай» [1, с. 291]. Прыказка – невялікі па аб'ёме дыдактычны матэрыял, якім можна карыстацца на ўроку для паўтарэння той ці іншай пройдзенай раней тэмам, для замацавання правапісу. Некаторы раз на адной прыказцы можна адпрацаваць некалькі тэм.

Асабовыя канчаткі дзеясловаў: *Адна пчала мёду не наносіць; Прыяцеля за гроши не купіш; У дзіравым вядры не носяць вады; Работа і корміць, і поіць; Хто працуе, той не сумуе; Вялікага дуба з малым карэннем не бывае; Слязамі гору не паможаш; Ногі носяць, а руکі кормяць.*

Правапіс прыставак: *Зрабіць і сам зробіць, толькі перарабляць просіць; Падсадзі дзядулю на печ, цябе ўнукі падсадзяць; Адкладвай бяздзелле, ды не адкладвай работы; Век звекаваць – усяго пабачыць; Згода збірае, нязгода растрасае.*

Правапіс звонкіх і глухіх зычных: *Бацька за парог – дзеци за пірог; Не навучыў бацька, не навучыць і дзядзька; З разумнаю галавою і рукам лёгка; Лёгка зламаць, ды цяжка зрабіць.*

Неазначальная форма дзеяслова: *Век пражыць – не мора пераплыць; Жыць – не меж шыць; Спяшыць – людзей насмяшыць; Без працы не есці пірагоў.*

Правапіс падоўжаных зычных: *Жыцё пражыць – не латці сплесці; Слухаць павучанні старэйшых – вучыцца жыццю; Вучэнню і дабру не будзе канца.*

Каштоўным дыдактычным матэрыялам з'яўляюцца прыказкі пры вывучэнні сінтаксічных тэм.

Аднародныя члены сказа: *Малады верабей, ды спрытны; Адна галавешка не гарыць, а толькі тлее; Хто бацьку і маці зневажсае, той добра не мае; Зоркія вочы свецяць і ўдзень, і ўночы; Праца і руکі – моцныя заруکі; Работа і корміць, і поіць; І ў радасці, і ў бядзе добрыя суседзі побач; Праца чалавека трymае і ўзбагачае.*

Прыказкі можна выкарыстоўваць і пры вывучэнні тэм «Часціны мовы»:

Назоўнік: *Дрэва славіцца пладамі, а чалавек – рукамі; У чужой старонцы не так свеціць і сонца; На чужыне і камар загіне; Навуку за плячыма не носяць; Добры гаспадар у грыбы ходзіць толькі ў дождж; Пры сонейку цёпла, пры мамачы добра; Без працы не будзе і шчасця.*

Прыметнік: *Дружная сям'я не ведае смутку; З малых крыніц вялікая рака нараджаецца; Ласкаве слова лепши за мяккія пірагі; І на здаровай яблыні гнілы яблык знайдзеши; Маміна крыло і ў мароз цёплае; У чужых руках пірог вялікі.*

Займеннік: *Як ты да людзей, так і людзі да цябе; Шануй людзей, то і цябе пашануюць; Як мы да людзей, так і людзі да нас.*

Прыслоўе: *У яго і ўзімку лёду не дастаць; Многа робіць языком, ды мала рукамі; Высокое дрэва здалёку відаць; Яблык ад яблыні недалёка падае.*

Тэма «Значэнне слова» найбольш спрыяльная для выкарыстання прыказак і прымавак у якасці дыдактычнага матэрыялу, так як часта прыказкі будуюцца на аснове сінаніміі ці антаніміі: *Малыя дзеци – руки баліць, вялікія – сэрца баліць; Пакрыўдзіць – што стукнуць, прылашчыць – трэба словы шукаць; Праца чалавека корміць, а ляяnota порціць; Перад дужым не гніся, над слабым не глуміся; З малых крыніц вялікая рака*

нараджаеца; Ад крывога дрэва не бывае прамога ценю; Добрая слава на паліцы ляжыць, а благая па дарожцы бяжыць; Мір будуе, а вайна руйнуе.

Пераноснае значэнне слова: *Рамяство піць і есці не просіць, а само корміць; Ад добра га корана добры і атростак; Якое карэнне, такое і насенне; З дурнога куста і ягадка пуста.*

Многія прыказкі патрабуюць «расшыфроўкі», таму стварэнне невялікіх сачыненняў-разважанняў на тэму «Як вы разумееце прыказку ...?» з'яўляецца выдатным практыкаваннем пры падрыхтоўцы да сачынення. Прыказкамі можна карыстацца таксама для адпрацоўкі паняцця «тэма тэксту»: *Праца і мучыць, і корміць, і вучыць.*

Д. Ю. Талаконнікава прапануе абагульняльныя тыпы вучэбных задач пры працы з прыказкамі і прымаўкамі: прачытайце прыказку, падумайце, што яна абазначае; растлумачце значэнне прыказкі; акрэсліце, у якіх выпадках дарэчна выкарыстаць прыказку; падумайце, калі і каму можна так сказаць; устаўце прапушчаныя літары і падбярыце праверачныя слова; вусна складзіце сказ, выкарыстаўшы гэтую прыказку [2, с. 39].

Практыка паказвае, што шматпланавасць прыказак, наяўнасць у іх падтэксту, схаваных сэнсаў, слоў, якія выкарыстоўваюцца ў пераносных значэннях, ускладняе асэнсаванне вучнямі ўсёй паўнаты іх сэнсу.

Для фарміравання ў малодшых школьнікаў умення пашыраць і абагульняць сітуацыі, апісаныя ў прыказках, суадносіць іх са сваім жыццёвым вопытам прапануюцца наступныя віды працы над прыказкамі ў аспекте развіцця маўлення:

1. Падбор прыказак, якія адлюстроўваюць асноўную думку якоганебудзь мастацкага твора.
2. Пераказ твора ці ўрыўка, якія раскрываюць асноўную думку якоганебудзь прыказкі.
3. Прыдумванне сітуацыі, якая ілюструе сэнс прыказкі.
4. Сачыненне па прыказцы (Калі так гавораць? Прывядзіце прыклады выкарыстання прыказкі з жыцця. Ці згодныя вы з прыказкай?).
5. Аб'яднайце прыказкі ў групы на аснове сінанімічных адносін паміж імі (*Не ў свае сані не сядай; На чужы каравай рот не разявай; Лепи верабей ў руцэ, чым жораў пад небам.*)
6. Аб'яднанне аднаструктурных прыказак з рознымі значэннямі і тлумачэнне сэнсавых адрозненняў (*Блізкія суседзі лепі, чым далёкая радня; Благі мір лепей, чым добрая сварка.*)
7. Сачыненне казкі, фінал якой можна сформуляваць словамі прыказкі.
8. Прыдумванне сваіх назваў, заснаваных на інтэртекстах прыказак, да прачытаных твораў.

Для ліквідацыі памылак, звязаных з разуменнем сэнсу прыказак, суаднясення прыказак і прамавак з асноўнай думкай тэксту, з іх выкарыстаннем у маўленні, з малодшымі школьнікамі мэтазгодна праводзіць наступныя практыкаванні на ўроках беларускай мовы:

1. «Даміно прыказак». На адных лісточках запісаны пачатак прыказкі, а на другіх – канцоўка. Практыкаванне праводзіцца па правілах даміно.

2. Супастаўленне прыказак і ілюстрацый да іх. Прыказкі запісваюцца на дошцы, дзе выстаўлены таксама ілюстрацыі да іх. Вучні павінны вызначыць адпаведнасць ці неадпаведнасць ілюстрацый прапанаваным прыказкам.

3. Узнавіце прыказкі, устаўляючы прапушчаныя прыметнікі (*Якому?*) *госцю вароты самі расчыняюцца*. Словы для даведкі: *дарагому, добраму, вясёламу*.) Галоўнае ў працы над эпітэтам – гэта дапамагчы вучням зразумець яго ролю ў стварэнні вобраза прыказкі і ацаніць яго дакладнасць, яскравасць і выразнасць.

4. Складзіце з прапанаваных слоў прыказку, растлумачце яе сэнс і вызначце тэму: *Каменныя, дружба, сцены, мацнейшая, за*.

5. З прапанаваных прыказак выберыце ту, якая адносіцца да тэмы «Сяброўства»: *Дзе цярпенне, там і ўменне; Паспяшыши – людзей насмяшыши; Дружбу ні каменем цвёрдым, ні сцяною высокаю не мераюць*.

6. Прачытайце прыказкі, растлумачце іх сэнс і вызначце тэму: *Няма грошай – не бяды, як сяброў грамада; Добры сябар – самы вялікі скарб; Не май сто рублёў, а май сто сяброў*.

7. Дыдактычная гульня «Адзін пачынае, другі працягвае». Неабходна прагаварыць далей прыказку: настаўнік прагаворвае пачатак, а вучні працягваюць, затым пачатак вымаўляе адзін вучань, а канцоўку – другі: *Няма сябра, дык шукай, а ёсць – дык беражы; Не хвалі сябе, хай людзі пахваляць; Птушка моцная крыламі, а чалавек дружбай*.

8. «Намалюй прыказку». Кожны вучань ілюструе сваю прыказку. Затым паказвае малюнак і называе прыказку. Усе запамінаюць. Затым настаўнік паказвае малюнкі, а вучні спрабуюць успомніць прыказкі. Так паступова ўтвараецца «банк» намаляваных прыказак.

9. «Знайдзі пару». Сярод некалькіх прыказак неабходна знайсці пары, блізкія па сэнсе: *Як паклічаши, так і адгукнешца; Без кораня і палын не расце; Пажыві для людзей, пажывуць і для цябе; Родная зямля – маці, чужая старонка – мачаха*.

10. «Знайдзі лішнюю прыказку»: *Справа майстра баіцца; Не бойся працы, няхай яна цябе баіцца; Не спяшайся языком, спяшайся справай; Язык да Кіева давядзе*.

11. «Падбяры па сэнсе». Вучні падбіраюць прыказкі і прымаўкі па сэнсе: пра сяброўства, пра маці, пра працу, пра Радзіму і г. д.

Прыказкі і прымаўкі з'яўляюцца адным з цікавых і эфектыўных з пункту погляду выкарыстання відаў моўнага займальнага матэрыялу, які здольны павысіць цікавасць да прадмета, актывізаваць пазнавальную дзейнасць. Іх можна выкарыстоўваць не толькі на ўроках беларускай мовы і літаратурнага чытання, але і на ўроках матэматыкі (*За сто работ бярэцца, а ні адна не ўдаецца; Адной рукой і вузла не завяжаш; Сем разоў адмерай, адзін адрэж; Лепиш сто сяброў, чым сто рублёў.*)

Такім чынам, прыказкі і прымаўкі на ўроках могуць быць выкарыстаны ў якасці моўнага дыдактычнага матэрыялу пры працы над рознымі раздзеламі беларускай мовы, а таксама з мэтай удасканалення маўлення вучняў пачатковых класаў.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Литературный энциклопедический словарь / под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. – М. : Сов. энцикл., 1987. – 752 с.
2. Толоконникова, Д. Ю. Использование пословиц и поговорок на уроках русского языка и литературного чтения / Д. Ю. Толоконникова // Нач. шк. – 2009. – № 4. – С. 39.